

„A HÉLIODÓROS-AFFÉR”

IV. SELEUKOS MARISÉI FELIRATÁNAK TANULSÁGAI

GRÜLL TIBOR

1. Az előzmények

A történet a *Makkabeusok második könyvéből* ismert (2Makk 3–4).¹ III. Óniás (kb. Kr. e. 198–174) főpapsága idején, aki „kegyes volt és gyűlölte a gonoszságot” (2Makk 3:1) kívül-belül békesség honolt a Seleukida fennhatóság alatt álló Júdeában. Még az uralkodó, IV. Seleukos Philopatór (Kr. e. 187–175) is tiszteletét fejezte ki a zsidók legszentebb helye, a jeruzsálemi Templom iránt, ahová „értékes fogadalmi ajándékokat” küldött (2Makk 3:2). Ekkor jött a baj egy benjáminita ember, Simeon személyében, akit „a templom vezetőjévé tettek” (3:4), és a városi piac felügyelete tárgyában összetűzött Óniással.² Mivel azonban nem tudott a főpapon felülkerekedni, sértettségében Apollónioshoz, Thraseas fiához fordult, aki Koilé-Syria és Phoíniké helytartója volt. Elmondta neki, hogy a jeruzsálemi Templomban hatalmas mennyiségű kincs található, amely nem az áldozatokhoz kapcsolódik, így a király – az istenség megsértése nélkül – megszerezheti magának. Apollónios természetesen azonmód tovább adta a hírt IV. Seleukosnak (2Makk 3:4–7). A király magához hívatta kincstárnokát, Héliodórost, és megbízta azzal, hogy szerezze meg számára a jeruzsálemi Templom kincseit. „Héliodóros azonnal útra kelt. Úgy tett, mintha Koilé-Syria és Phoíniké városait látogatná meg, valójában a király parancsát akarta teljesíteni” (2Makk 3:8). A történet további része jól ismert, a képzőművészetben is számtalanszor feldolgozták. (Raffaello 1512-es és Delacroix 1861-es festménye között kilenc ábrázolása ismert.) A mohó Héliodóros behatolt a Szentélybe, hogy személyesen felügyelje a 400 talentum ezüst és 200 talentum arany berakodását, ám ekkor egy ragyogó harci paripa támadt rá, amelyen arany fegyverzetű lovas ült, és megjelent két ifjú dalia is, akik agyba-főbe verték a kincstárnokot (2Makk 3:25–27). A félig halott állapotban lévő Héliodóros csak azután épült fel, hogy III. Óniás áldozatot mutatott be gyógyulásáért (2Makk 3:32). Sajnos a Héliodóros-affér időpontja sem a *Makkabeus-könyv*, sem Josephus alapján nem datálható, ez utóbbi ráadásul teljességgel mellőzi a történetet. Egy bizonyos csak: az esemény *terminus ante quem*-je IV. Seleukos meggyilkolásának ideje: Kr. e. 175. Héliodóros pénzszerzési kísérlete ugyan Jeruzsálemben kudarcot vallott, másutt azonban több sikerrel járhatott, mivel a megszerzett kincs birtokában puccsot szervezett az uralkodó ellen: IV. Seleukost meggyilkoltatta és elfoglalta trónját.³ Ám Héliodóros nem élvezhette sokáig orvul megszerzett hatalmát: az addig Rómában túszként tartózkodó Antiochos (III. Antiochos Theos fia, a meggyilkolt IV. Seleukos testvére) visszatért Szíriába, és II. Eumenés pergamoni király segítségével megfosztotta hatalmától az uzurpátort. Az új uralkodó: IV. Antiochos Epiphanés

¹ Itt és a továbbiakban Répás László (2014) fordítását idézem. – E rövid cikk keretében nincs lehetőség arra, hogy a *Második Makkabeus-könyvvel* kapcsolatban akár csak a legalapvetőbb szakirodalmakat idézzem. Mint történeti forrásról lásd Flach 2007 (további irodalommal) és a Xeravits–Zsengellér 2007 kötet több tanulmányát.

² A főpapak szerepéről a Seleukida uralom idején lásd Eckhardt 2016.

³ App. Syr. XI. 233. A források csekély száma miatt a szakirodalom eddig jóformán mellőzte IV. Seleukos alakját: Habicht, CAH² VIII (1989), 338–340. Az uralkodó meggyilkolásáról lásd Scolnic 2016.

(Kr. e. 175–164) még tovább feszítette a húrt a zsidósággal, aminek következményeképpen kitört a Makkabeus-felkelés.⁴

2. A mariségi felirat

A hellenisztikus korban *Marisé* néven ismerték a héber Bibliában is említett *Marisa* városát (2Krn 14:9; 20:37). A Sefélán elhelyezkedő város kb. 40-km-re Jeruzsálemtől délnyugatra fekszik, nem messze a késő-római és bizánci Eleutheropolis (Bét Guvrin) településtől, amely Marisé Kr. e. 40-ben történt lerombolása⁵ után átvette annak közigazgatási központ szerepét. Marisé legelőször FREDERICK JONES BLISS és ROBERT ALEXANDER STEWART MACALISTER kutatta 1898–1900 között. Ekkor állapították meg, hogy a város alapvetően három részből állt: felsővárosból (*akropolis*), alsóvárosból és temetőkből. A felsőváros egy Vaskor II és két hellenisztikus réteget tartalmazott, az utcákat a hipodamosi elvek alapján építették ki. Az alsóvárost védőfal vette körül. A házakból nem sok maradt. A leglátványosabb felfedezések a föld alatti, sidóni stílusban festett sírkamrák voltak, amiket már 1905-ben elkezdtek publikálni. A *Zénón-papiruszok* szerint Marisé a Kr. e. 3. századig Ptolemaida fennhatóság alatt állt.⁶ Mindesetre a III. Antiochos által vezetett negyedik (Kr. e. 219–217) és ötödik szír háború (Kr. e. 202/1–198) során a Seleukidák megszerezték a Koilé-Syria feletti ellenőrzést, ami bizonyosan Marisé sorsát is nagyban érintette.

A mariségi akropolistól 100 méterre délkeletre BERNIE ALPERT és IAN STERN ásatásvezetők irányításával a 57. számú föld alatti komplexum 1. termében 2005–2007 között folyt feltárások során petroglyphpek, két arámi feliratos korsó, harminckét ostrakon, valamint három felirattöredék és egy házioltár is előkerült, valamennyi a Kr. e. 3–2. századból való.⁷ A hebroni mészkőből készült felirattöredékek⁸ – mint később kiderült – egyetlen összefüggő szöveg részei. Néhány betűben vörös festéknyomokat is találtak. A 2005-ben talált három nagy töredéket (A, B, C) HANNAH M. COTTON és MICHAEL WÖRRLE jelentette meg a *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* hasábjain, 2007-ben.⁹ Ők még úgy tudták, hogy a *stélé* alsó része teljesen elveszett. DOV GERA azonban két évvel később a 2006-ban előkerült D és E töredéket is publikálta, így a szöveg kiegészült. A mai napig sok vitát vált ki szakmai körökben, hogyan lehetséges, hogy a feliratok a régiségpiacról kerültek a Izrael Múzeum tulajdonába. A felirat szövege így hangzik saját fordításomban:

[A] *Dorymenés üdvözetét küldi Diophanésnak. Ez a másolata annak a levélnek, amit Héliodóros [királyi] főmegbízott (τοῦ ἐπὶ τῶν πραγμάτων) adott át nekünk. Jól teszed, ha úgyelsz arra, hogy mindenben az utasítások szerint cselekedj.*

A 134. év [Kr. e. 178] Gorpiaios hó 22-én.

[B] *Héliodóros üdvözetét küldi testvérének, Dorymenésnek. Alább következik annak a rendeletnek a másolata, amit Olympiodórosszal kapcsolatban a király adott át nekünk.*

⁴ IV. Antiochos tevékenységét a bibliakritikus kutatók többsége a Bibliától és a zsidó hagyománytól eltérően ítéli meg: szerintük a Seleukida uralkodó csak egy – a zsidók nagyrésze által is támogatott – vallási reformot akart végrehajtani, lásd pl. Karasszon 2009; Hegyi 2010. – IV. Antiochos Epiphanés jeruzsálemi tevékenységéről lásd Mørkholm 1966; Schwartz D. 2001.

⁵ Jos. *Bell.* I. 13.9. [269]; Jos. *Ant.* XIV. 13.9. [364].

⁶ Lásd PCZ I. 59006, l. 64; 59015, l. 16; IV. 59537, l. 4. – Kloner 2008.

⁷ Kloner et al. 2003. – A feltárásokról kéziratunk lezárásáig három *final report* jelent meg. A 2010-es III. kötetben foglalták össze az addig megtalált epigráfiai leleteket (Kloner et al. 2010). – A barlangról, amelyben a Héliodóros-stélé előkerült, külön monográfia is megjelent: Stern 2014.

⁸ Goren 2007.

⁹ Cotton–Wörle 2007, vö. Jones 2009; Grüll 2010.

Jól teszed, ha követed az utasításokat.

A 134. év Gorpiaiós hó 20-án.

[C] Seleukos király üdvözetét küldi testvérének, Héliodórosnak. Mi, a legnagyobb fi-gyelmet fordítva alattvalóink biztonságára, és úgy véelve, hogy ügyeinkre nézve az a legnagyobb jó, ha mindazok, akik királyságunkban élnek, félelem nélkül folytathatják életüket, és egyúttal figyelembe véve, hogy semmi sem élvezhet tartós szerencsét az is-tenek kedvezése nélkül (ἀνευ τῆς τῶν θεῶν εὐμε<ε>νείας), kezdettől fogva előírtuk, hogy a más satrapiákban alapított szentélyek a hagyományos tiszteletben (τὰς πατ-ριο[υς]... τιμὰς) részesüljenek, az őket megillető szolgálatokkal (μετὰ τῆς ἀρμαζούσης θεραπ[είας]). De minthogy nincs, aki illetékes volna a Koilé Syriát és Phoínikét illető [vallási] ügyekben, [D] úgy gondoltuk, hogy Olympiodóros bölcsen fogja irányítani ügyeik rendbetételét (τῆς εὐκοσμίας ἀ[ὐ]των), [mint] aki bizonyította már irántunk való hűségét az elmúlt időkben, mivel velünk együtt nevelkedett, és mindenben kitün-tette magát: egyrészt ő volt a jó okkal kijelölt kamarás (ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος), mivel hosszan tartó hűségével méltónak bizonyult erre, másrésztől igazságosan iktatták be az Első Barátok (τῶν πρώτων φίλων) soraiba, az irántunk tanúsított szeretete miatt, és ebben a rangban is folyton jelét adta [hűségének], és az őseink felfogása szerinti utat követte, amire mi is hajlunk: az istenek tiszteletének (τὰς] τῶν θεῶν τιμὰς), és a tem-plomok iránti gondoskodás (τῆ]ν φρον[τιδα τῶν ἱερῶν) növelését, amiben kezdetektől fogva bizodal munk lévén...

[E] [9 sor hiányzik] ...jól teszed, ha beveszed [nevét] a szerződésekre, ahogy ez illő, és ha e levél másolatát felvétedet köoszlopokra (ἀνα]γραφὴν εἰς στήλας [λιθίνας]), amit felállítasz ezeken a helyeken a templomok legszembeötlőbb részén (ἐν τοῖς ἐπιφανεσ] τάτοις τῶν ἐν τοῖς [τόποις ἱερῶν])...

3. A szöveg szerkezete

A vallási ügyekkel kapcsolatos sztléket legtöbbször a templomok mellett állították fel. AMOS KLON-ER szerint a mariséi akropolis Area 800 jelzésű területén talált épületmaradvány egy templomé le-hetett. Marisé legelső ásatásain előkerült az akropolis lejtőjén egy görög *ex-voto* is, amit még CLER-MONT-GANNEAU publikált: [Σκόπα]ς Κράτωνος [Ἀπόλλ?]ωνι εὐχὴν szöveggel.¹⁰ Bár az első személy és istenség neve erősen konjekturált, és más megoldások is elképzelhetők ([Πλούτ]ωνι, [Ποσειδ]ῶνι stb.), CLERMONT-GANNEAU kiegészítése mégis a legvalószínűbb. Minthogy Apollón a Seleukida dinasztia főistene volt, természetesnek vehetjük, hogy a legtöbb Seleukida városban egy Apollónnak szentelt templom állt a település központjában. Diophanés is itt állíthatta fel eredetileg a sztlét, amely később az 57. számú föld alatti komplexumba került. Ennek okát talán abban láthatjuk, hogy Josephus adatai szerint Kr. e. 129-ben¹¹ (a modern kutatás szerint inkább Kr. e. 113/2-ben, vagy Kr. e. 110 körül¹²) Ióánnés Hyrkanos elfoglalta Marisét, aminek során minden pogány szimbólumtól megtisztították a várost.¹³

¹⁰ CIIP IV/2 3507. Rockefeller Museum, Jerusalem, inv.-no. S-328. A felirat kiadói tagadják Clermont-Ganneau coniec-turáinak jogosságát, de mást nem javasolnak helyettük.

¹¹ Jos. Bell. I. 2.6. [62–63]; Jos. Ant. XIII. 8.3–9.1. [245–257].

¹² Gera 2009: 146; Barkay 1992–93; Barag 1992–93; Finkielstejn 1998.

¹³ Eshel–Kloner 1996.

A királyi rendeletet (πρόσταγμα) két másik levél előzi meg: az elsőt Dorymenés írta Diophanésnak; a másodikat Héliodóros Dorymenésnek. Figyelemreméltó, hogy a királyi rendelet szövege – mint a felirat legfontosabb része – alulra került. A rendeletet a király Héliodóros „főmegbízottnak” (ὁ ἐπὶ τῶν πραγμάτων) címezte, akit testvérének nevez, csakúgy mint Héliodóros Dorymenést.¹⁴ A király biztosítja alattvalóit, hogy mindenkor az ő jólétüket tartotta a legfontosabbnak királyságában, és azzal is tisztában van, hogy ez alapvetően az istenek kegyétől függ. Ezért kezdettől fogva arra törekedett, hogy a templomok valamennyi satrapiában megkapják az ősi szokásokon alapuló tiszteletüket. Figyelme azért fordult Koilé Syriára és Phoinkéra, mert ott még nem volt a vallási ügyek – azon belül a pénzügyek – rendbeszedése (πραγμάτων... ἐνκοσμίαις) kinevezett biztos. Ezért úgy döntött, hogy a vele együtt nevelkedett és magas rangra (az Első Barátok közé) jutott Olympiódorost nevezi ki az ἐπὶ τῶν ἱερῶν tisztségre. A tisztség nem új: II. Antiochos egyik feliratán szerepel egy bizonyos Nikanór, aki „a templomok és bevételeik ügyintézője”;¹⁵ valamint III. Antiochos feliratán egy bizonyos Démétrios ὁ τεταγμένος ἐπὶ τῶν ἱερῶν.¹⁶ A Seleukidák királyságában a főpapok mindig szoros kapcsolatban álltak a királyi házzal.¹⁷ Nikanórt III. Antiochos Kr. e. 209-ben „valamennyi szentély főpapjának” (ἀρχιερέα τῶν ἱερῶν πάντων, ll. 31–32) nevezte ki.¹⁸ DOV GERA megkockáztatja azt a kijelentést, hogy IV. Seleukos Olympiódorost hasonlóképpen „főpapnak” nevezte ki Koilé Syria és Phoinké tartományba.¹⁹ Ezt támogatná az E töredék olvasata is, amely a királyi rendelet publikálásával kapcsolatos záradékot tartalmazza, a szerződésekben ugyanis a főpapok nevét volt szokás feltüntetni.

4. *Dramatis personae*

IV. Seleukos rendeletének legközelebbi epigráfiai párhuzama III. Antiochos Pamukçuban talált felirata,²⁰ amely tartalmazza az uralkodó Zeuxishoz, kis-ázsiai helytartójához²¹ címzett levelét; felette Zeuxis levele olvasható Philotashoz, majd az egész felirat tetején Philotas Bithyshöz írt levele áll. A kutatók szerint Philotas Mysia kormányzója, Bithys pedig valószínűleg annak a településnek a *hyparchosa* volt, ahol a felirat előkerült. A levél egy másolatát a phrygiai Akşehirben is megtalálták.²² A királyi *prostagma* itt is legalul van, felette Zeuxis levele egy bizonyos Philoméloshoz; efelett pedig Philomélos levele Aineiashoz található. A hasonlóság itt véget is ér: mert a phrygiai feliraton legfelül még további két levél töredékei olvashatók. A kutatók szerint Philomélos Phrygia tartomány *stratégosa*, Aineias pedig egy alatta szolgáló *hyparchos* volt. III. Antiochos három további levelének feliratos másolata került elő Iránból, mindhárom a király feleségének, Laodikének kultuszával foglalkozik, ebből kettőt Menedémosnak, Média satrapájának címeztek Kr. e. 193-ban. Ebből nem nehéz levonni a következtetést, hogy a marisói feliraton szereplő Dorymenés bizonyosan Koilé Syria és Phoinké *stratégosa* lehetett, míg Diophanés Marisé és környékének *hyparchosa* vagy *meridarchosa* volt Kr. e. 178-ban.

¹⁴ A Seleukida adminisztrációról lásd Eckhardt 2016.

¹⁵ ἐπὶ τῶν ἱερῶν καὶ τὰς προσόδους τούτων, SEG XXXVII, 1010, ll. 38–39.

¹⁶ Robert–Robert 1954, tome II. 285–302, no. 166.

¹⁷ Gera 2009, 134–135.

¹⁸ SEG XXXVII, 1010 – és számos más feliraton is főpapként hivatkoznak rá.

¹⁹ Gera 2009, 136. – A főpap szerepéről a Seleukida és Attalida királyságban lásd Müller 2000.

²⁰ SEG XXXVII, 1010; Malay 1987.

²¹ A helytartó címe rendkívül hasonlít Héliodóroséhoz: „Antiochos király Tauruson túli ügyeinek főintézője” (ὁ ἀπολειμμένος ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἀντιόχου ἐπὶ τῶν ἐπιτάδων τοῦ Ταύρου, SEG XXXVI, 973, 3–5. sk.). Héliodóros ἐπὶ τῶν πραγμάτων címe azonban nem tartalmaz földrajzi megjelölést.

²² Malay 2004.

A 2Makk 4:4 szerint azonban IV. Seleukos halálát (Kr. e. 175) közvetlenül megelőzően Apollónios, Menestheus fia volt Koilé Syria és Phoiniké *stratégosa*. Ugyanő tűnik fel IV. Antiochos trónralépése után, amikor Kr. e. 173-ban ő vezeti a Seleukida küldöttséget Rómába. Kifizetik a jóvátételt, és felújítják a *societas atque amicitia* szerződést a két állam között. A római küldöttek, akik korábban Antiochosnál jártak, dicsérik Apollóniosot rómaparáságáért (Liv. XLII. 6.6–12). Apollónios megjárja az alexandriai udvart is, VI. Ptolemaios Philométór *prótoklisiája* alkalmával, ahonnan visszatérve jelenti királyának az egyiptomiak iránta ellenséges indulatát (2Makk 4:21). A diplomáciai küldetésekkel kapcsolatos tudósításokból arra lehet következtetni, hogy Apollónios legkésőbb Kr. e. 175/4-ben elhagyta *stratégosi* hivatalát.²³ A 2Makk 3:5-ből úgy tűnhet, mintha elődje Apollónios, Thraseas fia lett volna. (Ez azonban *expressis verbis* nincs kimondva a szövegben.) Őt még a Ptolemaidák nevezték ki, de az ötödik szír háborúban (Kr. e. 202–195) átállt a Seleukidákhoz, ezért III. Antiochos azzal jutalmazta, hogy meghagyta *stratégosi* hivatalában. A marisí felirat azonban – legalábbis Dov Gera felfogása szerint – megkérdőjelezi az eddigi kronológiát, ugyanis valószínűtlen, hogy Kr. e. 178 és 175/4 között három *stratégos* lett volna hivatalban: a feliraton említett Dorymenés; Thraseas fia Apollónios; valamint Menestheus fia Apollónios. Gera úgy oldja fel a problémát, hogy a középső *stratégost* egyszerűen kirekeszti azzal, hogy a 2Makk 3:5-öt a 4:4 vers dublettjének minősíti, egyben – nem tagadva a személy történetiségét – megteszi őt Dorymenés közvetlen elődjének.²⁴ Ezen a ponton újra emlékeztetni szeretnék arra, hogy a jeruzsálemi Héliodóros-affér pontos ideje nincs tisztázva, és a marisí felirat semmilyen módon nem bizonyítja azt, hogy a nevezetes esemény épp Kr. e. 178-ban történt volna.²⁵ Ha az eseményt korábbi időre tesszük, valamikor IV. Seleukos trónra lépése (Kr. e. 187) és a felirat keletkezése között eltelt kilenc évre, Dorymenés *stratégosi* tisztsége minden további nélkül beilleszthető a kronológiába.

Dorymenésről egyébként további információkkal is rendelkezünk. Az 1Makk 3:38 a Makkabeus-felkeléssel (Kr. e. 165) kapcsolatban megemlíti Ptolemaios, Dorymenés fiát, aki egyike volt IV. Antiochos Epiphanés három legfontosabb hadvezérének (Nikanór és Gorgias mellett), akiket azzal bíztak meg, hogy semmisítsék meg a lázadó Hasmóneusok seregeit. Ptolemaios, Dorymenés fia volt a kezdeményezője annak a zsidóellenes dekrétumnak, amelyet Kr. e. 167-ben IV. Antiochos adott ki a satrápiában lévő görög *polisok* zsidó lakossága ellen (2Makk 6:8). Még korábban, Kr. e. 170-ben mint Koilé Syria *stratégosa* volt jelen Tyrosban IV. Seleukos látogatásakor, amikor a zsidó főpapot, Menelaost védelmezte meg az őt vádoló jeruzsálemi főpapok ellen (2Makk 4:43–47). Ez azt jelenti, hogy nagyjából tíz évvel apja után Ptolemaios, Dorymenés fia is megkapta a *stratégosi* hivatalát. Dorymenés így 178-ban legalább középkorú vagy annál kicsit idősebb lehetett.

IV. Seleukos Héliodórosnak írt levele bizonyítja, hogy a király bele akart szólni a Koilé Syriában és Phoinikében található templomok pénzügyeibe. Ezt az általa kinevezett *stratégosok*on keresztül tette, akik közül egy korábbi: Ptolemaios, Thrasesas fiát már ismerjük a hefcibai feliratokról, ahol legkorábban Kr. e. 201-ben mint „*stratégost és főpapot*” említik.²⁶ Tudjuk, hogy III. Antiochos Kr. e. 200-ban, az ötödik szír háború során elfoglalta Jeruzsálemet. A király hadjáratához a zsidóktól is kapott segítséget (2Makk 3:5), aminek fejében kiadott egy *prostagmát*. Ennek szövegét Josephus őrizte

²³ Mint *diokétés*nek két szövege – egy felirat és egy papirusz – is fennmaradt, az előzőből kiderül, hogy ciprusi származású lehetett, lásd Rigsby 2011.

²⁴ Gera 2009, 142.

²⁵ A kronológiai kérdésekhez lásd még Rappaport 2011.

²⁶ SEG XXIX, 1613, E. 19: ὁ στρατηγὸς καὶ ἀρχιερεὺς, a felirat legújabb olvasatát lásd Piejko 1991.

meg, és ELIAS BICKERMAN brilliánsan bizonyította be hitelességét.²⁷ III. Antiochos kiváltságokkal ruházta fel a Templomot és a zsidó papságot, sőt ő maga is gyarapította annak vagyonát. Nagyjából ezt a politikát követte fia, IV. Seleukos is, de a rómaiaknak fizetendő jóvátétel akkora súllyal nehezedett a Seleukida gazdaságra, hogy nem tehettek mást: a templomok pénzének megcsapolásával igyekeztek a királyság anyagi helyzetén könnyíteni.²⁸ A Kr. e. 189-ben kötött apameiai békeszerződés értelmében ugyanis a Seleukida királyság 12 000 talentumot volt köteles fizetni jóvátételként 12 egyenlő részletben.²⁹ Az utolsó részlet tehát épp a felirat keletkezésekor: Kr. e. 178/7-ben vált esedékessé. Olympiodóros kinevezése tehát nemcsak a jeruzsálemi Templomnak, hanem valamennyi syriai és phoinikéi szentély számára valóságos fenyegetést jelentett.³⁰ Még DOV GERA szerint is – aki pedig könyvében határozottan tagadta a Héliodóros-affér történetiségét³¹ – lehet annyi valóságos alapja a Héliodóros-ügynek, hogy a Seleukida kormányzat és a zsidó papság között vita robbant ki a templomi pénz felhasználását illetően, s ezt a vitát a zsidók nyerték meg.

5. A Héliodóros-affér egy lehetséges értelmezése

A *Makkabeusok második könyvének* elbeszélése szerint Héliodóros akarta megszerezni a jeruzsálemi Templom pénzét. DOV GERA a most felfedezett felirat alapján úgy interpretálja a történetet, hogy a zsidók közvetlenül nem Héliodórosszal, hanem minden bizonnyal Olympiodórosszal konfrontáltak. Az izraeli kutató szerint a *Makkabeus-könyv* szerzője szándékosan cserélte le a középvezetőt a Seleukida birodalom leghatalmasabb miniszterének: Héliodórosnak nevére, annál is inkább, mert utóbb ő lett IV. Seleukos gyilkosa, ezzel mintegy beteljesítve Isten ítéltét a gonosz Seleukida uralkodón.³² Ez az érvelés azonban – a mű belső összefüggéseit figyelembe véve – kissé sántít, mivel a Seleukida uralkodó egyáltalán nem játszik negatív szerepet a történetben. Mikor Simeon nem hagyta abba a III. Óniás elleni áskálódást, a főpap felkereste IV. Seleukost, mivel „*látta, hogy a király gondolkodása nélkül nem lehet az ország békességét helyreállítani*” (2Makk 4:6). Az uralkodó haláláról is csupán ennyit olvasunk a műben: „*Amikor Seleukos meghalt, Antiochos vette át az uralmat, akinek mellékeve Epiphanés volt*” (2Makk 4:7). Szó sincs puccsról, gyilkosságról, még kevésbé istenítéletről. Ezért a magam részéről egy másik forráskönyvet is elképzelhetőnek tartok. IV. Seleukos először valóban Héliodórost bízta meg a jeruzsálemi Templom kincseinek megcsapolásával, ám ez a kísérlet – isteni beavatkozásra, vagy emberi tevékenység folytán, ki-ki döntse el maga – megghiúsult. Az esemény Kr. e. 178 – tehát a felirat keletkezése előtt – néhány évvel történt. Bár a *Makkabeus-könyv* szerint Héliodóros hálás volt Istennek és különösen Óniásnak, amiért meggyógyult bajából, a kincsek megszeréséről nem tett le. Nem is tehetette, mivel hátra volt még a rómaiaknak járó 1200 talentumnyi éves hadisarc utolsó részletének kifizetése. A történet így folytatódik: „*Amikor a király megkérdezte Héliodórost, hogy ki volna alkalmas arra, hogy elküldhetné újból Jeruzsálembé, ő ezt mondta: Ha van ellenséged, vagy aki uralmad ellen szervezkedik, azt küldd oda, és megveretve fog visszatérni, ha egyáltalán megmenekül, mert biztos, hogy van valamilyen isteni erő azon a helyen*” (2Makk 3:37–38). Lehetséges, hogy a király *syntrophosa* és kamarása, az Első Barátok közé tartozó

²⁷ AJ XII. 3.3. [138–144]. Bickerman 2007, I. 315–356; Mazucchi 2008, 25–29. A 2Makk-ban fennmaradt Seleukida dokumentumok hitelességéről általában lásd Habicht 1976.

²⁸ Gera 2009, 148.

²⁹ Polyb. XXI. 43.19; Liv. XXXVIII. 38.13. A békéről lásd McDonald 1967; Paltiel 1979.

³⁰ A közel-keleti templomi kincstárak megcsapolásáról lásd Taylor 2014.

³¹ Gera 1998, 105–107.

³² IV. Seleukos meggyilkolásáról lásd Scolnic 2016.

Olympiodóros lett volna az a titkos ellenség, akit Héliodóros helyett küldtek el Jeruzsálembe? Mindez persze csak hipotézis, mint ahogy azt sem tudjuk, mi történt a jeruzsálemi Templom kincstárában Kr. e. 178 után. Egy bizonyos csak: három évvel később – egy időben IV. Antiochos Epiphanés (Kr. e. 175–164) trónra lépésével – III. Oniás testvére, Jasón ragadta magához a főpapi tisztséget, csaknem hatszáz talentummal megvesztegetve az új uralkodót. Jasón „megszüntette a Törvényre épülő rendet és a Törvénnyel ellentétes szokásokat vezetett be” (2Makk 4:11). A jeruzsálemi Templom vagyona továbbra is nagy kihívást jelentett a pogány uralkodóknak és helytartóiknak, valamint a főpapoknak is, akik ennek megcsapolásával igyekeztek biztosítani hatalmukat. Egészen addig, amíg Titus csapatai Kr. u. 70-ben le nem rombolták a zsidók Szentélyét, és Vespasianus a korábbi templomi adót át nem irányította az újonnan létrehozott „zsidópénztárba” (*fiscus Iudaicus*).

Bibliográfia

- BARAG 1992–93: Barag, Dan: New evidence on the foreign policy of John Hyrcanus. *Israel Numismatic Journal* 12: 1–12.
- BARKAY 1992–93: Barkay, Ran: The Marisa Hoard of Seleucid Tetradrachms Minted in Ascalon. *Israel Numismatic Journal* 12: 21–26.
- BICKERMAN 2007: Bickerman, Elias: *Studies in Jewish and Christian History*, vols. 1–2, ed. Amram Tropper (Ancient Judaism and Early Christianity 68.) Leiden–Boston: Brill.
- COTTON–WÖRRLE 2007: Cotton, Hannah M. – Wörrle, Michael: Seleukos IV to Heliodoros. A New Dossier of Royal Correspondence from Israel. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 159: 191–205.
- ECKHARDT 2016: Eckhardt, Benedikt: The Seleucid Administration of Judea, the High Priesthood and the Rise of the Hasmoneans. *Journal of Ancient History* 4(1): 57–87.
- ESHEL–KLONER 1996: Eshel, Esther – Kloner, Amos: An Aramaic Ostrakon of an Edomite Marriage Contract from Maresha, Dated 176 BCE. *Israel Exploration Journal* 46: 1–22.
- FINKIELSZTEJN 1998: Finkielstejn, Gerald: More Evidence on John Hyrcanus I's Conquests: Lead Weights and Rhodian Amphora Stamps. *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 16 (1998) 33–63.
- FLACH 2007: Flach, D.: History-writing and History-telling in First and Second Maccabees. In: Loren T. Stuckenbruck, Stephen C. Barton, Benjamin G. Wold (eds.): *Memory in the Bible and Antiquity: The Fifth Durham–Tübingen Research Symposium (Durham, September 2004)* (WUNT 212.) Tübingen: Mohr Siebeck, 95–110.
- GERA 1998: Gera, Dov: *Judaea and Mediterranean Politics, 219 to 161 B.C.E.* (Brill's Series in Jewish Studies 8.) Leiden–Boston: Brill.
- GERA 2007: Gera, Dov: Olympiodoros, Heliodoros, and the Temples of Koile Syria and Phoinike. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 169: 125–152.
- GOREN 2007: Goren, Yuval: Scientific Examination of a Seleucid Limestone Stele. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 159: 206–216.
- GRÜLL 2010: Grüll, Tibor: The date and circumstances of the Heliodoros affair: Considerations on the Seleucus IV dossier from Maresha. *Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 46: 9–20.
- HABICHT 1976: Habicht, Christian: Royal documents in Maccabees II. *Harvard Studies in Classical Philology* 80: 1–18.
- HEGYI 2010: Hegyi Dolores: IV. Antiokhosz és a keleti szentélyek. *Orpheus Noster* 2(1): 27–38.
- JONES 2009: Jones, Christopher P.: The Inscription from Tel Maresha for Olympiodoros. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 171: 100–104.
- KARASSZON 2009: Karasszon István: *Izrael története*. Budapest: Új Mandátum.

- KLONER 2008: Kloner, Amos: Maresha in the Reign of Ptolemy II Philadelphus. In: Paul R. McKechnie – Philippe Guillaume (eds.): *Ptolemy II Philadelphus and his World* (Mnemosyne Supplements) Leiden–Boston: Brill, 171–182.
- KLONER ET AL. 2003: Kloner, Amos – Ariel, Donald T. – Finkielsztein, Gerald – Korzakova, Chava – Levine, Tikva – Regev, Dalit – Sagiv, Nahum – Sidi, Naomi (eds.): *Maresha Excavations Final Report I: Subterranean Complexes 21, 44, 70* (Israel Antiquities Authority Reports 17.) Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- KLONER ET AL. 2010: Kloner, Amos – Eshel, Esther – Finkielsztein, Gerald – Korzakova, Hava B.: *Maresha Excavations Final Report III: Epigraphic Finds from the 1989–2000 Seasons*. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- MALAY 1987: Malay, Hasan: Letter of Antiochos III to Zeuxis with two covering letters (209 BC). *Epigraphica Anatolica* 10: 7–15.
- MALAY 2004: Malay, Hasan: A Copy of the Letter of Antiochos III to Zeuxis (209. B.C.). In: H. Heftner – K. Tomaschitz (eds.): *Ad fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum 65. Geburtstag*. Wien: Phoibos, 407–413.
- MAZZUCCHI 2008: Mazzucchi, Roberto: God and king: Interaction between Jewish and Greek laws in Antiochus III's Jerusalem. In: Günther Lottes, Eero Medijainen, Jón Viðar Sigurðsson (eds.): *Making, Using and Resisting the Law in European History*. Pisa: Plus – Pisa University Press, 19–36.
- MCDONALD 1967: McDonald, Alexander Hugh: The treaty of Apamea (188 BC). *Journal of Roman Studies* 57(1–2): 1–8.
- MØRKHOLM 1966: Mørkholm, Otto: *Antiochus IV of Syria* (Classica et Mediaevalia, Dissertationes VIII.) Copenhagen: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1966.
- MÜLLER 2000: Müller, Helmut: Der hellenistische Archiereus. *Chiron* 30: 519–542.
- PALTIEL 1979: Paltiel, Eliezer: The treaty of Apamea and the later Seleucids. *Antichthon* 13: 30–41.
- PIEJKO 1991: Piejko, Francis: Antiochus III and Ptolemy son of Thraseas: the inscription of Hefzibah reconsidered. *L'Antiquité Classique* 60: 245–259.
- RAPPAPORT 2011: Rappaport, Uriel: Did Heliodorus try to rob the treasures of the Jerusalem temple? Date and probability of the story of II Maccabees, 3. *Revue des études juives* 170(1–2): 3–19.
- RÉPÁS 2014: Répás László (ford., komm.): *A Makkabeusok második könyve*. Budapest: Patmos Records.
- RIGSBY 2011: Rigsby, K. J.: Two Texts of the “dioiketes” Apollonius. *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 48: 131–139.
- ROBERT–ROBERT 1954: Robert, Louis – Robert, Jeanne: *La Carie: histoire et géographie historique avec le recueil des inscriptions antiques*. Paris: Adrien-Maisonneuve, tome II.
- SCHWARTZ D. 2001: Schwartz, Daniel R.: Antiochus IV Epiphanes in Jerusalem. In: David Goodblatt, Avital Pinnick, Daniel R. Schwartz (eds.): *Historical Perspectives: From the Hasmoneans to Bar Kokhba in Light of the Dead Sea Scrolls* (STDJ 37.) Leiden–Köln: Brill.
- SCOLNIC 2016: Scolnic, Benjamin: Heliodorus and the Assassination of Seleucus IV according to Dan 11: 20 and 2 Macc 3. *Journal of Ancient Judaism* 7(3): 354–384.
- STERN 2014: Stern, Ian (ed.): *The Excavations of Maresha Subterranean Complex 57: The 'Heliodorus' Cave*. Oxford: Archaeopress.
- TAYLOR 2014: Taylor, Michael J.: Sacred Plunder and the Seleucid Near East. *Greece & Rome* 61(2): 222–241.
- XERAVITS–ZSENGELLÉR 2007: Xeravits Géza – Zsengellér József (eds.): *The Books of the Maccabees: History, Theology, Ideology: Papers of the Second International Conference on the Deuterocanonical Books, Pépa, Hungary, 9–11 June, 2005* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 118.) Leiden–Boston: Brill.